

Benon Gaziński

Mahatma Gandhi a koncepcja zrównoważonego rozwoju wsi = Mahatma Gandhi : Concept of Sustainable Rural Development

Humanistyka i Przyrodoznawstwo 10, 177-186

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Benon Gaziński

Zakład Międzynarodowych
Stosunków Gospodarczych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Department of International
Economic Relations
University of Warmia and Mazury

MAHATMA GANDHI A KONCEPCJA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU WSI

Mahatma Gandhi Concept of Sustainable Rural Development

Słowa kluczowe: Gandhi, Indie, rozwój wsi.

Key words: Gandhi, India, rural development.

Streszczenie

W pierwszej części artykułu zwrócono uwagę na podobieństwo doświadczeń rozwoju gospodarczego Indii oraz byłych krajów socjalistycznych. Poprzez dziesięciolecia bowiem realizowano radziecki model rozwoju, obrany w Indiach i narzucony w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. W latach dziewięćdziesiątych przyjęty został kurs na gospodarkę rynkową.

Doświadczenia pierwszych lat transformacji systemowej pokazują, że rolnictwo raczej ponosi koszty przemian, niż jest ich beneficjentem. W takim to kontekście jawi się potrzeba bardziej fundamentalnej refleksji nad miejscem wsi i rolnictwa w rozwoju społecznym i gospodarczym. Mimo idealistycznego rygoryzmu, przesądzającego o tym, że wizja Mahatmy Gandhiego jest bliższa utopii niż pragmatyce gospodarczej, sięgnięcie do niej (część druga artykułu) pozwala spojrzeć na te problemy poprzez pryzmat kultury oraz

Abstract

In the first part of the article attention was paid on the similarity of development experiences in India and the former socialist countries. Through decades an economic strategy inspired by the Soviet model was chosen in India and dictated in Central and Eastern European Countries. In 1990s, principles of market economy were introduced.

The experiences of first years of system transformation show that agriculture bears the burden of transformation, rather than being a beneficiary. In such context there is a need for more fundamental reflection on the place of village and agriculture in the social and economic development. Despite the rigid idealism of Mahatma Gandhi's vision, which is closer to utopia than to economic pragmatism, reaching for it (part II of the article) enables to view the problem from the perspective of culture and self-realisation of individual. From the Gandhi's viewpoint we

samorealizacji jednostki. Z perspektywy myśli Gandhiego zbliżamy się do tych źródeł cywilizacji wiejskiej, które czerpią z podstawowych wartości, jakie niesie z sobą religia.

W konkluzji autor zauważa, że poszanowanie środowiska przyrodniczego, nacisk na samowystarczalność społeczności wiejskich, troska o zachowanie dziedzictwa kulturowego, dbałość o stan infrastruktury, o rozwój przemysłu lokalnego, drobnej wytwórczości i rzemiosła pozwalają uznać Gandhiego za jednego z pionierów zrównoważonego rozwoju wsi.

can approach these sources of rural civilisation, which constitute basic moral rules rooted in religion.

In conclusion the author points out to the fact that respect for natural environment, emphasis on self-sufficiency of rural communities, care for the state of infrastructure, maintenance of cultural heritage, development of local industry, small-scale production and handicraft enable to name Gandhi one of pioneers of sustainable rural development concept.

Wstęp

Podjętej przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej transformacji systemowej towarzyszy cały szereg niełatwych pytań, na które różnych odpowiedzi udzielają ekonomiści, politycy, również obywatele. „Tak” dla gospodarki rynkowej nie przesądza jeszcze, jaki kapitalizm ma zastąpić realny socjalizm, tak samo jak opowiedzenie się za demokracją parlamentarną nie rozstrzyga o wyborze konkretnych rozwiązań co do struktur państwa i administracji publicznej.

Przebudowie gospodarki i państwa towarzyszą ponadto przeobrażenia zachowań społecznych oraz przyjmowanych dotychczas wzorców kulturowych. Spór dotyczy kwestii fundamentalnych. Odzyskana wolność odbierana jest bardziej w kategoriach „wolności od” niż „wolności do”¹.

Możliwości konkurowania, jak również innowacyjnych zachowań służących pomnażaniu stanu posiadania, były w socjalizmie mocno ograniczane przez dominującą własność uspołecznioną oraz zawężenie zakresu swobody działalności gospodarczej do rolnictwa, drobnej wytwórczości i usług. Skoro „więcej mieć” było dla większości nieosiągalne, szansę samorealizacji dawał wybór postawy „bardziej być”².

Zerwanie z socjalizmem zniosło te ograniczenie. Rychło okazało się jednak, że rozpoczęcie budowy struktur gospodarki rynkowej nie było łatwą przepustką do dobrobytu. Przeciwnie, biedniejsi płacili rachunki za remont kapitalny państwa i gospodarki, gdy inni – legalnie bądź nie – szybko się bogacili. Okazało się, że wieś i rolnictwo – nie po raz pierwszy w swych dziejach – są nie tyle beneficjentami przemian, co ponoszą koszty podjętej przebudowy.

¹ Por. E. FROMM, *Ucieczka od wolności*, Czytelnik, Warszawa 1970.

² Zob. E. FROMM, *To have or to be. A new blueprint for mankind*, Abacus, London 1979.

Żaden kraj nie przechodził dotychczas transformacji systemowej od gospodarki centralnie zarządzanej do gospodarki rynkowej, połączonej zarazem z przebudową zastanych struktur państwa totalitarnego do właściwych dla demokracji parlamentarnej. W tym kontekście – z kilku powodów – interesujący materiał porównawczy mogą stanowić Indie.

Architektem ładu państwowego niepodległych Indii stał się pierwszy premier tego kraju, Jawaharlal Nehru. W przeciwieństwie do ascetycznej wizji charyzmatycznego przywódcy, Mahatmy Gandhiego, Nehru sięgał do wzorców socjalizmu radzieckiego. Opowiadał się on m.in. za centralnym planowaniem oraz znaczącą obecnością państwa w gospodarce. W rolnictwie dominować miała spółdzielczość wiejska, obejmująca również zespołowe użytkowanie ziemi³.

Podjęte przez Indie po II wojnie światowej próby budowy własnej wersji socjalizmu w warunkach demokracji parlamentarnej okazały się po kilku dziesięcioleciach porażką. Na początku lat dziewięćdziesiątych kraj ten przyjął kurs na gospodarkę rynkową.

Poglądy Mahatmy Gandhiego na rozwój wsi i rolnictwa są godne przypomnienia nie tylko w Indiach i krajach Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie realizowane są reformy o podobnym charakterze. Zasadnicze pytania o przyszłość obszarów wiejskich stają bowiem również przed rolnictwem europejskim, gdzie zapewne wspólna polityka rolna (*Common Agricultural Policy*) zastąpiona zostanie przez wspólną politykę rolną i obszarów wiejskich dla Europy (*Common Agricultural and Rural Policy for Europe*), uwzględniającą m.in. troskę o środowisko przyrodnicze, walory krajobrazu wsi i jej dziedzictwa kulturowego.

1. Filozofia rozwoju wsi w ujęciu Gandhiego

Gandhi rozpatrywał cywilizację w jej wymiarze moralnym, uważał, że wyznacza ona jednostce to, co jest jej powinnością wobec społeczeństwa oraz ogranicza jej egoistyczne żądze. Swe poglądy na rozwój społeczeństw wywodził Gandhi z pięciu przesłanek:

- przyjęcie Prawdy i Boga jako nadrzędnych wartości życia,
- całkowite wyrzeczenie się przemocy,
- kierowanie się przesłaniem miłości,
- trwanie na drodze własnych powinności,
- dzielenie się wartościami materialnymi i moralnymi z innymi.

³ A.S. MURTHY, *Jawaharlal Nehru's impact on India's economic development. Planning and performance. An evolution*, [w:] *The legacy of Nehru. A contemporary assessment*, ed. S. Desai, A. Mohan, Promilla, New Delhi 1992, s. 160–188.

W wizji rozwoju społecznego Gandhiego szczególną rolę miała odegrać wieś indyjska, nie skażona jeszcze przez oddziaływanie rynku i związane z nim postawy konsumpcyjne.

U zarania swej działalności politycznej, w 1909 roku podczas rejsu z Londynu do Południowej Afryki, napisał Gandhi niewielkie dzieło zatytułowane: *Hind Swaraj or Indian Home Role*. Słowo „Hind”, oznaczające Indie, jest zaczerpnięte od nazwy gór Hindukusz w północno-wschodnich Indiach, skąd wywodzi się cywilizacja Indii. Słowo „swaraj” sam Gandhi objaśniał następująco: „Korzeniem znaczenia słowa *swaraj* jest rola (*raj*) jaźni (*swa-*). *Swaraj* można zatem objaśnić jako reguły zdyscyplinowania pochodzące z wewnątrz [...]. W słowie *niepodległość* brak jest tego rodzaju ograniczenia. *Niepodległość* może być zatem rozumiana jako przyzwolenie na robienie tego, co się komu podoba. *Swaraj* ma w sobie ładunek dodatni. *Niepodległość* jest odpowiedzią przeczącą. Słowo *swaraj* jest uświęconym wedyjskim słowem, odnoszącym się do samodyscypliny i samoograniczania się, a nie do wolności od wszelkich ograniczeń, jak często pojmuje się *niepodległość*”⁴.

Gandhi z niepokojem obserwował podatność elit Indii do ulegania zachodnim wzorcom rozwoju oraz zmniejszanie się ich religijności. W odpowiedzi na pytanie: „Dlaczego Indie są krajem zniewolonym?” odpowiadał: „To nie Anglicy zabrali Indie, lecz my sami je im oddaliśmy. Nie są oni w Indiach z powodu swej siły, lecz dlatego, że sami ich tutaj utrzymujemy”⁵.

Inspiracją do napisania *Hind Swaraj* były wartości religijne, stanowiące punkt odniesienia w poszukiwaniach prawdy. O roli, jaką przywiązywał Gandhi do tych poszukiwań, świadczą m.in. przemyslenia zawarte w jego autobiografii⁶. Istota prawdy była dla Gandhiego tożsama z Bogiem⁷. Z religii wywodził on sposób pojmowania *swaraj*: „głosi ona – w miejsce nienawiści – dobrą nowinę miłości. Zastępuje przemoc przez samopoświęcenie się. Wystawia siły duchowe naprzeciwko brutalnej przemocy”⁸. Do wymiaru religijnego odnosił również Gandhi sposób pojmowania cywilizacji. Należyte spełnianie zasad z niej płynących nakazywało przyjmować postawę służby dla innych oraz powstrzymywanie własnych żądz.

⁴ Cyt. za: V. PINTO, *Gandhi's vision and values. The moral quest for change in Indian agriculture*, Sage Publ., New Delhi 1998, s. 15.

⁵ *Ibidem*, s. 17.

⁶ M.K. GANDHI, *Autobiografia. Dzieje moich poszukiwań prawdy*, KiW, Warszawa 1958.

⁷ Gandhi przez długie lata zwykł mawiać: „Bóg jest prawdą”. W 1926 roku odwrócił członki tego zdania, stwierdzając: „Prawda jest Bogiem”. Zob. B. PAREKH, *Gandhi. A very short introduction*, Oxford Univ. Press 2001, s. 35.

⁸ M.K. GANDHI, *Hind Swaraj*, [w:] *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, ed. K. Swaminathan, Government of India, New Delhi 1958, vol. 19, s. 277.

Takie rozumienie prawdy, jako autonomii opartej na czysto moralnym autorytecie, znajdujemy u Gandhiego w jego opisie *Ramrayra*, czyli królestwa Boga na ziemi. Jego istotą było wnikanie w zrozumienie własnych obowiązków, przestrzeganie sprawiedliwości i prawdy.

Wyznawana przez Gandhiego doktryna prawdy zakłada, że każda jednostka jest swoim własnym suwerenem. Najwyższym przejawem moralnej wolności jednostki jest dla niego *satyagraha*, czyli „chirurgia duszy” jako sposób aktywacji jej wewnętrznej potencjału, pozwalającego na przenikanie barier, uprzedzeń, dogmatyzmu, złej woli i egoizmu. Zdolna do tego jest tylko „cierpiąca miłość”, gdyż, jak to utrzymywał Gandhi: „jeśli chcesz, by było dokonane coś rzeczywiście ważnego, nie wolno ci poprzestać zaledwie na rozumie, musisz również poruszyć serce [...], ale taka penetracja serca wypływa z cierpienia. Otwiera ono wewnętrzne zrozumienie człowieka”⁹. Zaprzeczanie tak pojmowanej wolności osobistej jest sprzeciwianiem się naturze człowieka i uniemożliwia osiągnięcie ładu społecznego. Jedynie bowiem przestrzeganie zasady tej wolności pozwala jednostce dobrowolnie wybrać służbę społeczeństwu. „Nie chcemy tyranii, tak na sposób angielski, jak i indyjski”¹⁰ – stwierdzał Gandhi. Opowiadał się za wprowadzeniem takich słusznych i godziwych związków pomiędzy kapitałem i pracą, które zagwarantują nawet najuboższym członkom społeczeństwa zaspokojenie podstawowych potrzeb materialnych, jak również zapewnią wolność wyznania i osobistych przekonań. Aby wolność jednostki nie przerodziła się w nieograniczony indywidualizm, niezbędne jest poddanie jej społecznym ograniczeniom w imię dobra całego społeczeństwa. Każdej osobie przysługiwać winny takie same prawa.

Gandhi opowiadał się za państwem, którego demokratyczne podstawy sięgają społeczności lokalnych. Podstawą wspólnoty jest dla niego wioska zarządzana przez pięcioosobowy *panchayat*, czyli radę wywodzącą się z powszechnych wyborów, w skład której wchodzi mężczyźni i kobiety. „Moją ideą *swaraj* na poziomie wioski – stwierdzał Gandhi – jest to, by stanowiła ona zupełną republikę, niezależną w swoich podstawowych potrzebach od otoczenia, a zarazem powiązaną z wieloma innymi tam, gdzie zależność taka jest nieunikniona”¹¹.

W rozwoju wsi w ujęciu Gandhiego winno się przestrzegać następujących zasad: *swadeshi*, *aparigraha*, chleba z pracy, powiernictwa.

Oto jak wyjaśniał Gandhi pojęcie *swadeshi*: „*Swadeshi* jest odwiecznym obowiązkiem [...] jeśli postępujemy zgodnie z nakazem *swadeshi*, będzie to za-

⁹ Cyt. za B. PAREKH, op. cit., s. 68.

¹⁰ M.K. GANDHI, *Hind Swaraj*, Narajiran Pobl. House, Ahmedabad 1910, s. 98.

¹¹ Cyt. za: J.S. MATHUR, A.S. MATHUR, *Economic thought of Mahatma Gandhi*, Chaitanya, Allahabad 1962, s. 323.

równy moim, jak i twoim obowiązkiem wyszukać sąsiadów, którzy mogą dostarczyć nam tego, czego wspólnie potrzebujemy oraz nauczyć ich, jeśli nie wiedzą, jak się do tego zabrać. Wtedy każda wioska w Indiach stanie się prawie samowystarczającą i niezależną jednostką, wymieniającą z innymi jedynie takie niezbędne artykuły, które inaczej nie są dostępne”¹². Zasada *swadeshi* oznacza zatem samowystarczalność wioski, z którą łączy się preferowanie przez wspólnotę lokalnych wyrobów.

Doktryna *aparigraha* oznacza dobrowolne ograniczenie swoich potrzeb materialnych, brak przywiązania do rzeczy: „Posiadanie stanowi zabezpieczenie na przyszłość. Poszukiwacz prawdy, wyznawca prawa miłości, nie może zatrzymać niczego na jutro. Cywilizacja, w swym najgłębszym sensie tego terminu, nie polega na pomnażaniu, ale na przemyślanym i rzeczywistym ograniczaniu potrzeb. Tylko to prowadzi do prawdziwego szczęścia i zadowolenia oraz zwiększa zdolności do służby”¹³. Przestrzeganie *aparigraha* ma prowadzić do powstania społeczeństwa żyjącego w umiłowaniu prawdy i wolnego od przemocy. Gospodarka nie stanowiła zatem dla Gandhiego samoistnego celu – była zaledwie środkiem mającym zapewnić proste życie, o ograniczonych do minimum potrzebach konsumpcyjnych.

W uzasadnieniu zasady chleba z pracy (*principle of bread labour*) sięga Gandhi do książki *Bhagarat Gita*, w której stwierdza się, że tylko ci, którzy pozyskują chleb dzięki swej pracy, w duchu służby i oddania innym (*yajna*), mają prawo do spożywania go. W praktyce, skoro nie wszyscy mogą być rolnikami, niektórzy zostają cieślami, inni kowalami czy tkaczami.

Gandhi doceniał znaczenie pracy intelektualnej, ale przestrzegał przed jej dominacją nad wysiłkiem fizycznym. Wskazywał, że praca fizyczna stanowi przejaw równości wszystkich ludzi. Jej wykonywanie sprzyja uzyskiwaniu lepszych wyników pracy twórczej oraz ograniczaniu potrzeb konsumpcyjnych i prostocie życia. Gdyby nikt nie stronił od jej wykonywania, wtedy „nie byłoby ani bogatych, ani biednych, ani też wysokich i niskich, dotykalnych i niedotykalnych”¹⁴. Powiernictwo stanowiło dla Gandhiego alternatywę wobec koncepcji marksistowskich. Z kilku powodów nie przemawiała do Gandhiego radykalna formuła zaprzeczenia prywatnej własności poprzez uspołecznienia środków produkcji, jaką proponował marksizm. Odrzucał on przemoc jako sposób narzucania pożądanых zmian w społeczeństwie. Nie akceptował w marksizmie jego

¹² M.K. GANDHI, *Swadeshi as a rule of life*, [w:] *The moral and political writings of Mahatma Gandhi*, vol. 3, Clarendon Press, Oxford 1987, s. 365, 330.

¹³ M.K. GANDHI, *The Principle of Non-possession*, [w:] *The moral and political writings of Mahatma Gandhi*, vol. 3, s. 473, 443.

¹⁴ Cyt. za J.S. MATHUR, A.S. MATHUR, op.cit., s. 610.

programowej negacji Boga, jak również złożenia wolności osobistej na ołtarzu celów stawianych w imieniu mas.

Teoria powiernictwa zakładała, że właściciel jakiejś posiadłości nie będzie uważał się za nic więcej, jak za ledwie za jej powiernika w imieniu całej społeczności. Dla swoich potrzeb winien on pozostawić tylko niezbędną ilość dóbr, a to co pozostaje, przeznaczyć do korzystania i posługiwania się potrzebującym. Gandhi stwierdzał dobitnie: „Rzecz, która pierwotnie nie pochodzi z kradzieży, niemniej jednak musi zostać zakwalifikowana jako własność skradziona, jeśli posiadamy ją bez potrzeby”¹⁵.

2. Niektóre próby rozwoju wsi zgodnie z myślą Gandhiego

W jednym ze swych artykułów¹⁶ Gandhi wyraźnie przyznaje, że jego wizja *swaraj* odnosi się do rolnictwa jako głównego strumienia działań gospodarczych. Próbą praktycznego wdrożenia wizji Gandhiego było założenie w Durban w Natal (Południowa Afryka) osiedla Phoenix (istniało ono w latach 1904–1914).

Jak to ujmuje Gandhi, wspólnocie Phoenix przyświecały następujące cele¹⁷:

- 1) tak dalece, jak to tylko możliwe, wykonywać wszelkie prace w rolnictwie i rzemiośle bez potrzeby używania maszyn,
- 2) prowadzić do lepszego zrozumienia się pomiędzy Europejczykami a Hindusami, którzy osiedlili się w Południowej Afryce,
- 3) promować czystość życia jednostki,
- 4) zaprawiać się w poczuciu służby dla ludzkości.

Do rygorów przestrzeganych w osiedlu Phoenix należało to, że każdego obowiązywała praca fizyczna. To, co możliwe, winno być wykonywane we własnym zakresie od przyniesienia wody po oczyszczanie latryny. Gandhi uważał za istotniejsze kształtowanie charakteru niż poszerzanie wiedzy książkowej.

W przyjętej wizji rolnictwo było zatem ograniczone do środka osiągania prostego, samowystarczalnego i uduchowionego życia społeczności. W Phoenix nie praktykowano prywatnej własności ziemi. Podobnie wartościami religijnymi inspirowana była inna wspólnota, zwana farmą Tołstoja (*Tolstoy farm*), istniejąca w latach 1910–1913 w okolicach Johannesburga. Po powrocie Gandhiego do Indii, w 1915 roku, założona została wspólnota zwana *Satyagraha ashram*.

¹⁵ Cyt. za N. JAIN, *The idea of justice in Gandhi's sociopolitical thought*, *Gandhi Marg*, 2, 2001, s. 187.

¹⁶ M.K. GANDHI, *Indian Opinions*, 3 December 1910, [w:] *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, vol. 10, s. 376–377.

¹⁷ M.K. GANDHI, *The Phoenix Trust deed*, [w:] *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, vol. 11, s. 321–322.

W trzy lata po jej rozwiązaniu (1933) założono *Savagram ashram*. Wspólnoty te stanowiły próbę połączenia etyki, polityki, ekonomiki oraz innych form aktywności jednostki podejmowanych zgodnie z zasadami filozofii społecznej Gandhiego. Z inspiracji Gandhiego w 1925 roku utworzono Wszechindyjskie Stowarzyszenie Tkaczy (*All-India Spinners' Association*), a następnie (1934) Wszechindyjskie Stowarzyszenie Przemysłów Wiejskich¹⁸. Wspólnoty te przyczyniły się do wykrystalizowania poglądów Gandhiego na temat roli rolnictwa w odnowie duchowej społeczeństwa i rozwoju gospodarczego kraju. Ułatwiły podjęcie próby budowy systemu integrującego wszystkie formy aktywności życiowych: ekonomiki, rolnictwa, polityki i etyki, tak na poziomie lokalnym (*ashram*), jak i w całych Indiach.

Przykładem współczesnego inspirowania się myślą Gandhiego jest założone w 1972 roku w Ahmedabad, zwanym indyjskim Manchesterem, Stowarzyszenie Kobiet Samozatrudnionych (*Self-Employed Woman's Association – SEWA*). W mieście tym bowiem w 1918 roku zainicjował Gandhi *satyagraha*, a dwa lata później – Stowarzyszenie Pracowników Przemysłu Tekstylnego w Ahmedabad. Celem SEWA jest troska o możliwości zatrudnienia kobiet i zapewnienie im odpowiednich warunków pracy i płacy. W 1989 roku stowarzyszenie to liczyło ok. 30 tys. członkiń, w tym blisko 5 tys. zatrudnionych w rolnictwie, a także powołało swój bank oraz utworzyło 18 spółdzielni mleczarskich.

Drogę rozwoju całego kraju upatrywał Gandhi w wykorzystaniu potencjału zasobów naturalnych i ludzkich. Opowiadał się zatem za wyborem przez Indie autonomicznych dróg swego rozwoju, którego podstawę stanowiłyby samowystarczalne wioski. Podkreślał, że wytwarzanie we własnym zakresie wszystkich niezbędnych do życia dóbr przyczynia się do wzrostu samodzielności i poczucia własnej wartości ludności wiejskiej. Cel produkcji nie ograniczał się dla niego do zaspokojenia potrzeb konsumpcyjnych – miała ona również przyczyniać się do rozwoju wewnętrznego człowieka. Dzięki temu najubożsi uzyskaliby wiarę we własne siły, rozwijałoby swoje możliwości twórcze, a co za tym idzie – poprawiłyby się również ich warunki bytowania. Gandhi poszukiwał zatem takich rozwiązań osiągania wzrostu gospodarczego, które nie zagrażałyby kulturowej integralności wsi.

Wieś w wizji Gandhiego stanowić miała swego rodzaju enklawę, w maksymalnym stopniu zaspokajającą potrzeby mieszkańców. Drogi miały być czyste i utrzymane w należytym stanie. Każda wioska miała mieć własne ujęcie wody oraz tak rozwiązane problemy ścieków i odpadów, aby nie zanieczyszczały śro-

¹⁸ Cyt. za: V. PINTO, op.cit., s. 60–61.

dowiska. W wioskach winny się znajdować szkoły zapewniające powszechność wykształcenia, pokoje gościnne dla podróżnych, domy modlitwy, place do zabaw i uprawiania sportu, sale spotkań mieszkańców, ośrodki zdrowia i domy kultury. Gandhi podkreślał także znaczenie estetyki wsi. Opowiadał się za rozwojem spółdzielczości wiejskiej. Na wsi rozwijać się powinien przemysł lokalny i rzemiosło, umożliwiając aktywizację zawodową kobiet.

Zakończenie

Architektem państwa i gospodarki niepodległych Indii okazał się nie Gandhi, ale pierwszy premier tego kraju – J. Nehru. Inspirowany wzorcami radzieckimi stanął na czele Komisji Planowania. Podobnie jak w Związku Radzieckim, w Indiach wprowadzono 5-letni plan centralny, podjęto także próbę kolektywizacji rolnictwa – zaniechaną, gdy doświadczenia ze spółdzielniami rolniczymi okazały się mało zachęcające. Eksperymentowano również w zakresie industrializacji, kładąc szczególny nacisk na rozwój przemysłu ciężkiego. Sektor państwowy był w Indiach przez lata uprzywilejowany. Znaczący był też zakres interwencji państwa jako regulatora życia gospodarczego, m.in. wyznaczanie cen maksymalnych (w praktyce będących cenami detalicznymi), protekcjonizm w handlu zagranicznym, niewymienialność rupii, istnienie rozległej sieci dystrybucji żywności kontrolowanej przez administrację państwową. Po kilku dziesięcioleciach takiej polityki okazało się, że socjalizm nie sprawdza się również w warunkach demokracji parlamentarnej, przynajmniej w wersji indyjskiej. Z początkiem lat dziewięćdziesiątych, niemalże równoległe z krajami Europy Środkowej i Wschodniej, Indie weszły w okres reform rynkowych. Stoją również przed podobnym zagrożeniem: koszty reform systemowych mogą przytłoczyć rozwój obszarów wiejskich.

Przypomnienie myśli Mahatmy Gandhiego – alternatywnych wobec obowiązujących w jego kraju przez kilka powojennych dziesięcioleci – może być interesujące w rozważaniach nad rozwojem wsi. Mimo swego utopijnego charakteru, szereg propozycji wysuniętych przez Gandhiego brzmi bardzo współcześnie w kontekście krytyki intensywnych systemów rolniczych doby uprzemysłowienia, jego kosztów ekologicznych i społecznych oraz poszukiwań nowych rozwiązań, do których należą rolnictwo ekologiczne oraz koncepcja zrównoważonego rozwoju wsi.

Warto zauważyć, że początków rolnictwa ekologicznego upatruje się w koncepcji rolnictwa biodynamicznego, opracowanej w latach dwudziestych XX wieku przez Rudolfa Steinera, austriackiego malarza, architekta, przyrodnika i myśliciela, twórcy religijno-filozoficznego systemu zwanego antropozofią. W jego

założeniach człowiek stanowi część otaczającego go świata i winien prowadzić swoją działalność w harmonii z prawami przyrody, nie zagrażając środowisku przyrodniczemu. Zgodnie z przyjętymi zasadami, w rolnictwie ekologicznym rezygnuje się ze stosowania wytwarzanych przez przemysł preparatów chemicznych, takich jak nawozy syntetyczne, pestycydy czy hormony wzrostu. W tego typu rolnictwie – w porównaniu z rolnictwem konwencjonalnym – jest większe zapotrzebowanie na pracę ludzką¹⁹.

Pojęcie „sustainable agricultural development” nie ma dokładnego odpowiednika w języku polskim – w przybliżeniu sens jego oddaje termin „zrównoważony rozwój rolnictwa”. Przyjmuje się, że rozwój taki charakteryzuje się kilkoma cechami²⁰:

- przyjęte rozwiązania technologiczne uwzględniają wiedzę o procesach naturalnych, takich jak obieg składników mineralnych czy współzależności pomiędzy organizmami żywymi, tak aby zagrożenie dla środowiska przyrodniczego i zdrowia konsumentów żywności było jak najmniejsze;

- dąży się do ograniczania zużycia zasobów nieodnawialnych, takich jak energia, a także ich zastępowania przez surowce odnawialne oraz do recykliczacji odpadów i produktów ubocznych;

- społeczność lokalna winna być podmiotem rozwoju, uczestnicząc w wypracowywaniu i realizacji nowych rozwiązań;

- rolnictwo winno być powiązane z rozwojem lokalnego przemysłu, drobnej wytwórczości i usług, tak aby poprzez różnorodność możliwości zatrudnienia na miejscu ograniczać migracje z obszarów wiejskich (co określa się jako wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa).

Podejście Mahatmy Gandhiego do rolnictwa i jego miejsca w rozwoju społeczno-gospodarczym w kontekście dylematów naszych czasów ma wiele ciągle aktualnych konotacji. Używając współczesnego języka, opowiadał się on za wielofunkcyjnym rozwojem wsi i podkreślał potrzebę rozwoju pozarolniczych źródeł utrzymania, przy czym nie powinno to stanowić zagrożenia dla środowiska naturalnego, ale sprzyjać utrzymaniu kulturowej tożsamości. Szczególnie inspirujące zdają się być dzisiaj koncepcje Gandhiego podkreślające znaczenie kulturowego wymiaru rolnictwa oraz stałość podstawowych norm moralnych, których źródłem jest religia. Nie zawsze bowiem chcemy pamiętać, że utrzymanie czytelnych i wysokich standardów moralnych jest jednym z podstawowych warunków rozwoju człowieka.

¹⁹ Por. U. SOŁTYSIAK, *Rolnictwo ekologiczne – historyczny przegląd metod*, [w:] *Rolnictwo ekologiczne. Od teorii do praktyki*, red. U. Sołtysiak, EKOLAND, Warszawa 1993, s. 23–38.

²⁰ Zob. J.N. PRETTY, *Participation, learning and sustainability. Emerging Challenges and agricultural development*, *Social Change* 1996, vol. 26, 1, s. 7–33.